

О. В. Ситник,
асистент

УДК 007: 304: 655

Вплив українізаційних процесів у 20–30-х рр. ХХ ст. на творення навчальних видань в Україні

У статті зроблено спробу схарактеризувати книготворення у 20–30-х рр. ХХ ст., що відбувалося під впливом українізаційних процесів, а також визначити ті знахідки і здобутки видавців, які є цікавими, важливими, корисними для сьогодення.

Ключові слова: видавнича справа, книжка, автор, друк, слово, мова, свідомість, українізація, національний, асиміляція.

Творення якісної української книжки, цікавої за змістом, доступної для сприймання насамперед широким селянським масам, ремісникам, учням, молоді, спонукало видавців у 20–30-х рр. ХХ ст., незважаючи на складні суспільно-політичні умови, до пошуків кращих творів української літератури і залучення авторів, спроможних задовольнити всезростаючий інтерес до українського слова. Попри відсутність досвіду, професіоналів, економічну скруту, неякісний папір та застарілу друкарську техніку, що гальмувала реалізацію задумів, книги все-таки видавалися – якісні за змістом, структурою, художньо-технічним оформленням.

Засновниками видавництв, редакторами і авторами, рецензентами, що пропагували книжку, ставали високоосвічені суспільно-політичні діячі, письменники, книгознавці, мовознавці, історики, працівники різних галузей науки, економіки, медицини.

Творенню української якісної книжки приділяли особливу увагу О. Астряб, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Зеров, І. Огієнко, С. Пастернак, С. Русова, Я. Чепіга та ін.

Загальна характеристика розвитку видавничої справи кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Україні і СРСР представлена у працях Д. Антоновича, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, І. Огієнка та інших науковців того часу.

Результати вивчення розвитку української видавничої справи, відображені у працях П. Голубенка, Т. Гринівського, Г. Зленка, Я. Ісаєвича, Т. Ківшар, О. Лагутенко, О. Левчук, М. Лозняк, Н. Малиновської, Ю. Меженка, Г. Решетука, Г. Рудого, М. Тимошика та інших, стали підґрунтям для проведених нами досліджень.

Досвід творення української книжки у складний і суперечливий історичний період свідчить, що незмінними вимогами до підготовки якісного українського підручника були і

залишаються науковість змісту, дотримання дидактичних вимог, історичної правдивості, культури мови. Уміння видавців визначати авторів і працювати з авторськими колективами, залучати фахових редакторів, художників-професіоналів, авторитетних рецензентів, які вмieli донести зміст до читача, рекламували книгу, сприяло її популярності та удосконаленню книготворення.

Активний розвиток української освіти, культури, науки після подій 1917 р. потребував якісної друкованої продукції, яка пробуджувала б і формувала б національну свідомість, сприяла б національному відродженню суспільного життя, підвищення рівня економічного розвитку.

Українське книговидавництво із 1917 р. починає активно розвиватися. Цьому сприяли політика уряду УНР, який поставив розвиток видавничої справи на державний рівень.

Українська Центральна Рада створила сприятливі умови для активізації розвитку книговидавничого ринку, проголосивши своїм Третім Універсалом «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами».

Книговидавнича справа стихійно і всеохоплює почала проникати в усі куточки України. Невеличкі населені пункти, задовольняючи попит мешканців передовсім в українській книжці, відкривали редакційно-видавничі відділи, книгарні, бібліотеки, читальні.

Українські уряди надавали великого значення друку навчальної літератури, оскільки, як відомо, саме зі шкільної лави формується національно свідомою особистість, вкрай необхідна у період відродження країни. За сприяння Генерального секретарства освітніх справ, Українського товариства шкільної освіти, видавни-

чої комісії Міністерства освіти ведеться значна робота із забезпечення школи літературою. У квітні і серпні 1917 р. відбулися два учительські з'їзди, що сприяли поліпшенню ситуації з навчальною літературою. Утім, незважаючи на жваве зацікавлення суспільства, з цим видом видавничої продукції існувало багато проблем, що перешкоджали швидкому наповненню книговидавничого ринку. Передусім, як зазначається на сторінках «Книгаря», «у цій важливій справі й до цього часу немає потрібної зорганізованості сил, та зорганізованості капіталу». Також не вистачає паперу, який доставляють переважно залізницею з Фінляндії. З цієї проблеми виникають перебої у роботі залізниці, страйки і непорозуміння між робітниками і підприємцями.

У тогочасній пресі знаходимо значну кількість публікацій стосовно видання шкільних підручників. Рецензії популяризували і рекламували видання. Про наповнення книгарень виданнями та списки надрукованих навчальних видань, поради бібліотечним працівникам щодо асортименту шкільних бібліотек, постійно друкувались у пресі як критичні матеріали на уже надруковані підручники і посібники. Незважаючи на всі тодішні негаразди, складнощі з папером, поряд із такими видавництвами як «Час», «Українська школа», «Вернигора», «Шкільна освіта» до поповнення репертуару навчальної літератури долучився і «Січ».

Мережею видавничих організацій поступово починає вкриватися майже вся територія держави: видавництва починають з'являтися не лише у великих розвинутих містах, таких, як: Київ, Харків, Одеса, Катеринослав – а й у невеличких повітових містечках створюються власні видавничі осередки.

Громадський діяч і видавець В. Королів-Старий дає один із рецептів удосконалення книговидавництва, пропонуючи розбудову мережі розповсюдження видавничої продукції, зокрема утворення кількох видавництв союзу чи спілки для координації книготоргівлі.

Духовні і культурні відмінності українського й російського народів, їхня етнічна і культурно-історична відмінність яскраво проявилась у 1923–1933 рр. на етапі спалаху національної свідомості українців. Росіяни і російськомовні українці всляко гальмували впровадження української мови в освіту, культуру, повсякдення.

Вимушене проголошення більшовиками у 1923 р. політики українізації суперечило прагненням ВКП(б) щодо швидкої русифікації України.

У 1926 р. відомий російський вчений М. Трубицький визнав, що «та культура, яка з часів Петра I вважалась органічним і безпосереднім

продовженням не московської, а насправді була впливом київської, української культури <...> отже українізація є містком до європізації» [1, 166].

Через драматичні й трагічні історичні обставини геніальні таланти української землі змушені були збагачувати світову скарбницю знань, не будучи визнаними і відомими в Україні (М. Заболотний, Ю. Кондратюк, С. Корольов, І. Пулюй, О. Смакула, К. Цюлковський). Майже 200 вчених-українців на початку ХХ ст. користувались неабияким авторитетом у світовій науці [2, 554].

Українське друковане слово, творення української книжки невід'ємні від розвитку освіти, культури, науки. 1917–1920 рр. – один із найскладніших періодів в історії радянської школи. Неприйняття всього старого, у тому числі й шкільної системи навчання, усвідомлення непридатності існуючих підручників призвели до заперечення деякими педагогами підручників узагалі.

Пошук навчальних книг нового типу, які повніше задовольняли б потреби навчально-виховного процесу, сприяв розробці «Робочих книг», «розсипних підручників», підручників-журналів тощо.

Педагоги прагнули створити у кожному регіоні свій підручник на основі місцевого матеріалу. Якість та поліграфічне оформлення навчальних книг були низькими, знижувався науковий і методичний рівні. «Розсипні підручники», «робочі книги» мали порівняно з традиційними свої переваги, оскільки вони активізували пізнавальну діяльність учнів, хоча і недостатньо систематизували знання з основ наук та рясніли помилками. Не достатньо реалізували розсипні підручники і функцію контролю.

У період відродження національної школи в Україні у 1917 р. перший державний орган управління освітою – Генеральний Секретаріат освіти – вважав одним із головних завдань створення національних шкільних підручників і навчальної літератури, довідників, словників. Було створено та видано підручники з історії для початкової школи (авт.: М. Грушевський, І. Крип'якевич та ін.), з математики (авт. О. Астряб), з рідної мови (авт.: І. Огієнко, Б. Грінченко, Я. Чепіга).

До створення доброякісних підручників висувались такі вимоги: навчальний матеріал має бути цінний з наукового погляду, суспільно необхідний, цікавий для учня; зміст матеріалу не переважувати зайвими деталями. Підручник мав містити основне, і все те, що допоможе учню розібратися у нових фактах і явищах; систематизувати фактичний матеріал,

пов'язати його з живими образами довкілля, вибрати раціональну форму викладу матеріалу, зрозумілу і близьку для учня. Самостійна робота над новим матеріалом має вчити учня відшукувати аналогічні явища у навколишньому світі, застосовувати здобуті знання на практиці, формувати вміння підбивати підсумки вивченого, допомагати учневі вчитися. Ознакою якісного підручника була його виховна спрямованість, зв'язок з практикою повсякденного життя. Передбачалось, що підручник є орієнтиром для вчителя у передачі знань учням, в організації різноманітної різнорівневої складності навчально-пізнавальної діяльності, в доборі унаочнення та додаткової інформації [3].

До процесу національного підручникотворення долучалися представники прогресивної української інтелігенції. Створення підручників для початкової школи, а також книжок, адресованих школам для дорослих, видання методичних посібників для вчителів, словників, довідкової, науково-популярної літератури стало громадянським обов'язком для вчених усіх галузей науки. Читанка для початкової школи Я. Чепіги «Веселка» (1921–1925); «Веселка» – друга і третя читанки після букваря (1924–1925); задачі для початкового навчання, рік другий і третій (1924–1925) мали декілька перевидань. Свої читанки Я. Чепіга будував на кращих творах українських письменників і народної творчості; зміст задач був наближений до життя учня, базувався на навколишньому середовищі. Автор був переконаний, що найкращі підручники не можуть задовольнити найелементарніших вимог психології школяра, якщо вони складені для дітей з чужим незрозумілим навколишнім світом і національними цінностями іншого народу. Підручник, на думку Я. Чепіги, має допомагати учню здобувати, відкривати для себе знання й досвід науки, здобутки людського розуму, практики, загальнолюдських цінностей, культури.

Широке використання краєзнавчого і народознавчого матеріалу має полегшувати учню сприймання навчального матеріалу. Завдання, запитання, ілюстративний матеріал спонукали самостійність думки, кмітливість, винахідливість. Ілюстрації, на думку Я. Чепіги, мали стати важливим засобом розвитку психічних процесів, емоційних почуттів учня, розвитку його мовлення, творчих здібностей. Вдалих малюнок навчав спостережливості, вміння бачити прочитане. При аналізі зображення емоційно насичені ілюстрації (великого горя, радості, краси, людських переживань тощо) сприяли розвитку здатності розуміння людської душі, осмисленню загальнолюдських цінностей. Вимогами до ілюстрацій були «національний відтінок», неперевантажненість «зайвими» деталями, чіткість відтінків.

Осмісленому засвоєнню навчального матеріалу сприяли вміщені у підручнику після інформаційних текстів завдання і запитання. Запитання мають бути різноманітними: одні з них спрямовані на відтворення навчального матеріалу, інші передбачають актуалізацію опорних знань школярів, їхнього життєвого досвіду; окрему групу складають завдання-запитання творчого характеру.

У читанці «Наша рідна мова» М. Грінченко наводяться уривки власних текстів, а також поезії Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, Я. Щоголева, Л. Глібова, С. Руданського та інших; прозових творів В. Винниченка, Панаса Мирного, Ганни Барвінок тощо; приклади із народної творчості; використовуються переклади з російської мови тощо.

Головною вимогою до навчальної книги для початкової школи з рідної мови, на думку І. Огієнка, є написання її українською літературною мовою. І. Огієнко втілював свої ідеї у власних підручниках («Рідне писання: Українська граматика», «Граматика малої Лесі», «Рідне слово. Початкова граматика» тощо).

«Рідне слово. Початкова граматика» (у двох частинах) була видана в Києві у 1918 р. Готуючи книгу до друку, автор виходив з таких важливих істин: щоб виховати грамотних людей, учні мають полюбити рідну мову, а одним з найважливіших засобів формування любові до слова є хороший підручник, який відкриє дитині таємниці рідної мови, навчить любити красу рідної землі, ознайомить з правдивою історією народу.

З метою ознайомлення школярів з основами українського правопису у підручнику І. Огієнка спочатку подаються знання про речення та слово («Речення», «Слово», «Слова-частки»); потім – початкові відомості з фонетики, графіки, орфографії, орфоєпії та каліграфії; у другій частині учні вивчають морфологію та пунктуацію, у цікавій формі (зі вступної бесіди) дізнаються про те, як живе і твориться мова; закінчується підручник розповіддю з історії мови «Слов'янське письмо».

«Граматика...» І. Огієнка є своєрідним сценарієм засвоєння знань про мову. Автор радить ознайомлювати учнів з новим матеріалом так, щоб висновки вони робили самі, а правила використовували тільки для повторення та з метою самоконтролю. Добирались цікаві оповідання, які потрібно читати вголос (з їх наступним аналізом). Після кожної теми наводяться запитання і завдання.

Усвідомлюючи роль вправ як важливого засобу організації навчальної діяльності, автор неабиякого значення надавав їх змісту. Домінуючим чинником у доборі дидактичного матеріалу слугував фольклор, на основі якого діти

оволодівали народною мудрістю, уміннями бути уважними, логічно міркувати, швидко і правильно розв'язувати пізнавальні завдання, вчилися відчувати себе українцями. Розвивальній спрямованості лінгвістичні вправи були ефективним засобом тренування розуму учнів. Педагог розробляв такі завдання, виконання яких детермінувало не лише колективні форми організації навчальної діяльності, а й самостійну пізнавальну діяльність. Багато вправ було для індивідуальної роботи, які передбачали завдання як для неуспішних, так і обдарованих учнів.

На сторінках «Граматики...» вміщено малюнки з метою розвитку зв'язного мовлення, за якими учні навчалися складати невеликі оповідання. З цією метою застосовувалась така методика: спочатку учні складають твір у класі колективно, вчитель стежить за змістовим та мовленнєвим оформленням тексту, корегує і спрямовує дії учнів, а вдома кожен учень має записати оповідання в зошит.

Авторською своєрідністю вирізняється написана для доньки «ГраMATика малої Лесі», яка друкувалась у тринадцяти випусках редакційного І. Огієнком часопису «Рідна мова» (1933–1935). «ГраMATика...» не є книжкою, опублікованою в журналі, а дитячою сторінкою в часописі, яка органічно поєднала риси науково-популярної книжки для дітей, підручника з мови та методичного посібника з питань родинного виховання. Задумом був оригінальний художньо-публіцистичний і водночас науково-теоретичний матеріал, поданий у формі невеличких психолого-педагогічних новел, структурними компонентами яких є: життєва ситуація, навколо якої розгортається весь коментар; власне мовна інформація, вкладає в уста професора, та підсумок щодо мовних чи загалом життєвих питань; завдання. «ГраMATика...» як посібник з мови, що вирізнявся не лише чіткістю й доступністю формулювання правил і пояснень до них, а й кількістю використаних для тлумачення мовних явищ оповіток, байок чи навіть казок з вдалим ілюстраціями. Це було спробою науковця-практика І. Огієнка створити «початковий курс української мови для дітей». Чимало цікавих думок він висловив щодо побудови підручників, зокрема наочних засобів – таблиць, малюнків, ілюстрацій тощо.

Своєрідність побудови таблиць у підручниках І. Огієнка полягає в тому, що вони виступають одночасно записом правила у скороченій формі та опорою для міркування над правописом. Велика кількість слів, які учень має дібрати і записати в таблицю, сприяє закріпленню знань, формуванню мовленнєвих умінь і навичок. Поряд із таблицями використовуються і влучні ілюстрації, мета яких – поглибити розу-

міння учнями граматичних явищ, окремих морфем. Сюжетні малюнки та ілюстрації, нескладні за змістом, дібрані видавцями з урахуванням віку школярів та рівня їхнього життєвого досвіду. Запитання і завдання, наведені перед наочним матеріалом, сприяють виділенню головного, вчать логічно мислити, порівнювати мовні явища, послідовно описувати предмети.

Українські підручники цього періоду відрізнялися науковістю, народністю, гуманістичною спрямованістю навчального матеріалу, тісним зв'язком з правдивою історією народу, його культурою, звичаями, традиціями, зовнішнім виглядом: якісний папір (якщо вдавалось знайти), відповідний шрифт, акцентування уваги на правописних особливостях слів засобами книжки тощо.

Процес національного творення українського підручника в період українізації відрізнявся від старих змістовим наповненням матеріалу, побудованому на місцевому матеріалі навколишнього світу дитини, використанням української термінології, народною суттю.

Підготовка навчальних видань до друку потребувала творчого підходу до моделювання книжок, оскільки вони мали бути так сконструйовані, щоб зацікавити читача, і написані зрозумілою мовою. Водночас потрібно зважати на дві умови: *по-перше*, матеріал навчального видання має педагогічно впливати на учня, *по-друге*, інформація має добиратися з урахуванням поставленої мети і завдань, що передбачені для виконання. Навчальні видання передбачали формування інформаційної культури, розвиток мовлення, виховання національної гідності, патріотизму.

Політичні зміни в країні завдяки українському уряду почали сприяти активному відродженню культури, літератури, мови. Вимогливість до мови навчальної літератури з боку видавництва поліпшувала якість виданої книжки, полегшувала роботу вчителя.

Однією з основних вимог до подачі матеріалу навчального видання була логічність і системність викладу, ілюстративність фактів, аргументованість висновків.

Особлива роль приділялась рецензуванню виданих творів, які одночасно і рекламували продукцію [4].

Рецензування навчальної літератури змушувало читача і, насамперед, вчителя замислюватися, хоча не завжди погоджуватись, проте орієнтуватись на використання додаткової інформації, наочності при підготовці до уроку.

Навчальна література посідала значне місце серед видавничої продукції тогочасних видавництв. Словники української мови, термінологічні словники, підручники для української школи найбільше випускалися видавництвами

в 1917 р. До цього періоду українська література переслідувалася, а навчальна література друкувалася в обмеженій кількості.

Політизація змісту освіти вимагала від авторів нових підручників розв'язання багатьох методологічних питань, що псувало їхні методичні аспекти. Навчальні книжки були погано ілюстровані; перевантажені сухим, другорядним матеріалом, який подавався у вигляді готових положень, що не стимулювало мисленеву діяльність учнів. Учитель, який мав творчо доповнювати їх додатковою інформацією, додатковими поясненнями, суттєво знижував якість підручника, збіднілий (а іноді й повністю відсутній) методичний апарат.

Процес відродження мови, культури більшовикам після захоплення влади не вдалося загальмувати. Передумови для відродження національної школи, культури, повернення правди, історичного минулого були створені ще за царату під впливом видатних наукових і політичних діячів М. Костомарова, І. Франка, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Астряба, С. Русової, А. Кримського, С. Єфремова, С. Сірополко та інших, що й уможливило національне відродження, яке тривало до 1933 р. (звільнення з посади наркомом освіти М. Скрипника та його самогубства) [5].

Пореволюційна доба збудила могутню енергію національного відродження, синтезувала духовні цінності. У створених і надрукованих літературних творах українських письменників вимогливий і практичний націоналізм прагнув вилікувати душу народу від апатії і всіх вад, набутих віками бездержавного існування, і запалити його вогнем національного ентузіазму й посвятити в ім'я національних ідеалів [6].

1. *К украинской проблеме* / Н. Трубецкой // сбор. «Евразийский современник». – 1927. – Кн. 5. – С. 165–184.

2. *Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці.* – Львів : Меморіал, 1992. – С. 554.

3. *Підручник у масовій школі УСРР* : зб. матеріалів Держ. наук. метод. ком. – Х. : Нарком освіти, 1926. – 104 с.

4. *Матеріали* про складання й видання підручників і програм для учбових закладів України. Відомості про рецензентів і розмір їх гонорару // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. № 494. – Арк. 1–350, 323–325.

5. *Дробот І.* Пошуки шляхів до визволення України / І. Дробот, І. Кучер. – К. : Школяр, 1999. – С. 280.

6. *Ситник О. В.* Роль і значення досвіду творення української навчальної літератури (20–30 роки ХХ століття) // «Проблеми сучасного підручника» : зб. наук. пр. – Вип. 12. – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 214–221, 784.

Подано до редакції 18. 06. 2013 р.

Sytnyk Oleksiy. Influence of the Ukrainization processes in the 20–30s of the XX century on creation of textbooks in Ukraine.

The article attempts to define the quality of books creation in the 20–30-s of the XX century influenced by the processes of Ukrainization and to identify those findings and achievements of the publishers that are interesting, important, and useful for the present.

Keywords: publishing, book, author, printing, word, language, consciousness, Ukrainization, national, assimilation, editor, editing, reviewer.

Сытник А. В. Влияние процессов украинизации в 20–30-х гг. ХХ в. на создание учебных изданий в Украине.

В статье сделана попытка охарактеризовать книгосоздание в 20–30-х гг. ХХ в., которое происходило под влиянием украинизационных процессов, а также определить те находки и достижения издателей, которые являются интересными, важными, полезными для настоящего.

Ключевые слова: издательское дело, книга, автор, печать, слово, речь, сознание, украинизация, национальный, ассимиляция.